

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНИЙ СИМВОЛІЗМ У ЗОВНІШНОСТІ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Вивчаючи питання історії Запорозького козацтва, не можна залишити без уваги такий елемент, як зовнішність козаків і, зокрема, особливість їх зачіски та бриття обличчя. Зовнішність запорозького козака особливостями манери зачіски та носіння вусів однозначно вирізнялась із загалу інших народів та навіть інших верств їхнього власного. У зовнішності існував певний стандарт, який означав саме козака, хоча, ймовірно, могла бути і диференціація, пов'язана з особливостями військової культури запорозького суспільства. З'ясування питання символіки, яку несе манера зачіски та бриття обличчя козаків, буде ще одним штрихом до визначення давності військової культури пращурів. Була це примха мінливого часу чи спадщина віків минулих, збережена нащадками? Саме це і цікавить нас.

Спостереження щодо опису вітчизняних історичних зачісок зустрічаємо у дослідженнях таких авторів, як Прокопій Кесарійський, Лев Диякон, А. Фамінцин, Д. Яворницький, Й. Херрман, В. Седов, С.Гедеонов, А. Гільфердінг, Е. Тьомкін, В. Ерман, Д. Іловайський, Ф. Буслаєв, Л. Нідерле, В. Петрухін, І. Сиромятникова, Л. Залізник, О. Галенко, Л. Прозоров, Г. Калайда.

Завдання даного дослідження полягає у з'ясуванні існування спадковості в манері зачіски та бриття обличчя у запорозьких козаків від попередніх поколінь воїнів нашої Вітчизни, що може стати додатковим штрихом стосовно вивчення питання виникнення та формування козацтва. На початку спробуємо з'ясувати суть таких категорій, як бриття та гоління. Їх часто вживають як взаємозамінні, але все ж таки варто уточнити зміст цих категорій у світлі історичного погляду на аспект вираження через зовнішність певних ознак, які регламентують військовий рід занять. Категорію *гоління* треба віднести до методу позбавлення волоссяного покриву *на голові* за допомогою певних приладь; категорію ж *бриття* треба віднести до методу позбавлення волоссяного покриву *на обличчі*. Тобто, *голову* – *голять*, а *бороду* – *бриють*. Тому у даній роботі категорії гоління та бриття будуть використовуватись саме у цьому ключі.

В Середньовіччі, рівно як і у давнину і взагалі у звичаєвому суспільстві, питання зовнішності, зокрема зачіски, менш всього було справою моди та особистого вибору. Як правило, зовнішність людини визначалась належністю – етнічною, конфесійною, верствовою. У зачісці звичаєва людина прагнула подібності до Бога і Пращурів [13].

Дослідники, подаючи опис зовнішності запорозьких козаків, зазначають, що яскравою іміджевою ознакою запорожців була специфічна зачіска – коса, “оселедець”, а також брите обличчя з залишеними вусами. Д. Яворницький подає такі відомості з цього приводу: “Поголить собі запорожець голову, заправить оселедець свій за вухо”, “запорожці, *голови голили*; одну лише чуприну залишали. *Бороди брили*, лише вуса залишали” [25, с. 198, 205]. Тут ми бачимо підтвердження щодо вищевказаних категорій – гоління голови та бриття бороди, які в нашій мові здавна підпадають чіткій регламентації.

Вказана зовнішність була стабільною протягом усього періоду існування Запорозького козацтва як ознака вправного шляхтича-воїна і навіть вже пізніше, у середовищі Кубанського козацтва – серед прямих родових нащадків запорожців, вона використовувалась у тому ж значенні. Виникає питання: якщо кубанці зберегли звичай щодо зовнішності, отриманий від батьків-запорожців, то запорожці, відомі своєю схильністю до звичаєвості в організації суспільно-культурних рис та символізму, чи не були носіями зовнішності своїх батьків-воїнів?

Для відповіді на це питання звернемось до деяких повідомлень, які описують схо-

жий з даним тип зовнішності у більш ранні періоди, ніж період відомого нам існування Запорозького козацтва. Так званий "оселедець" ще в Аратті мали стародавні арійські воїни, про що свідчать знахідки статуєток часів трипільської культури. Така зачіска відома з ведичної літератури під назвою "шікганда" як традиційна для арійського воїна. У "Рігведі" мовиться про войовничого Бога Рудру: "Дикий вепр з заплетеною косою" (РВ.І.114.5а). Таку ж зовнішність мають, наприклад, представники одного з родів арійських поетів, авторів частини гімнів "Рігведи", Васішттів: білі, світловолосі, з волоссям, заплетеним з правого боку (РВ.VIII.33). В м. Мемфісі в гробниці єгипетського фараона Харемхеба (середина XIV ст. до н.е.) було знайдено зображення арійського воїна з "оселедцем", можливо, як згадка про так званих "гіксосів", які завоювали Стародавній Єгипет і правили там у 1710-1560 рр. до н.е. [10].

У пізніші часи зустрічаються повідомлення про те, що зовнішність, яка визначалась як "схожість до масагетів та гунів" і полягала у носінні особливого одягу та зачіски: обриті щоки та підборіддя, підстрижена по колу голова з пучком волосся на потилиці [14, с. 226]. Цікаво, що у самого Прокопія ця парна згадка зустрічається ще раз в описі слов'ян та антів: ці народи ведуть "масагетський спосіб життя" і мають "гунські звичаї" [17, с. 5]. Щодо гунів, то Костянтин Багрянородний у творі "Про управління імперією" зазначає: "Цей народ ми називаємо скіфами або гунами. Щоправда, самі себе вони звуть русами" [1, с. 413]. Тобто опис гунів у Прокопія Кесарійського - це і є опис давніх русів та їх зовнішності.

Наявність символічних ознак у характері зачіски та бриття обличчя, які є стандартними для вітчизняного воїна, ми зустрічаємо вже на кам'яній стелі з кургану біля села Керносівка Новомосковського району. Озброєння характеризує цей образ як воїна - зображений лук, булава, кинджал, сокира, молот [24, с. 94-95]. В оформленні Керносівського ідола сконцентровані уявлення, які відбиті також на інших стелах та гробницях з курганів III тисячоліття до н.е. [24, с. 95] Прослідковується кшатрійна зачіска - коса-оселедець на виголеній голові. Обличчя брите з залишеними вусами. "Косиці" на перших кам'яних стелах індоєвропейських степів є зображенням оселедця (стели зі Сватова, Керносівки). Вірогідно, її носили праіндоєвропейці, тобто народ, від якого походять всі інші етноси цієї мовної сім'ї [7, с. 175-176]. Тобто "козацькі" ознаки зовнішності зустрічаються на кам'яних стелах ще п'ять тисяч років тому. Вони, імовірно, несуть образ бога війни, одночасно зображуючи його земне втілення через образ вождя-воїна, що комплексно поєднано у культовому монументі, який також є і пам'ятником великому пращуру, і зразком для вдосконалення воїна.

Звернімо увагу на кам'яні стели так званого скіфського періоду, що створені з VII по IV ст. до н. е. Виконані з монолітних кам'яних глиб або плит, які обтесували, надаючи їм узагальнену форму людської фігури, вони являють собою зображення воїнів зі зброєю. У шоломі із зігнутими, складеними одна над одною руками, пізніше з ритонем у правій, підперезані широким поясом, озброєні мечем, бойовою сокирою та луком в гориті, є масивна гривна. Мають брите обличчя з вусами підковоподібної форми [19, с. 105]. Також на певних стелах можна прослідкувати виголеність голови та наявність зачіски коси-оселедця. Отже, на кам'яних стелах передавалася зовнішність, характерна для уявлень про божественну та воїнську сутність.

Але виникає питання невідповідності зовнішності воїнів, зображеної на кам'яних стелах, із зовнішністю воїнів, зображених на ювелірних виробах того ж періоду. У першому випадку є певна диференціація, хоча у більшості варіантів бачимо короткі стрижки або й голені голови, інколи з косою-оселедцем та з бритими обличчями і залишеними вусами, інколи без вус; ті ж, які мають довше волосся та невеликі бороди - мають не меч, а лише кинджал. У другому випадку, на ювелірних виробах, ми бачимо воїнів з довгим волоссям та бородами. Чому існують такі розбіжності? Можливо, причина в конгломеративності "скіфського" суспільства з різноплеменними складовими, які мали відобра-

ження у манері зовнішності воїнів. Фігурки “антських” часів з Мартинівського скарбу зображують чоловіків з коротко обстриженим волоссям, усатих і безбородих [15, с. 202].

З вищеперерахованого можна зазначити, що завдяки довготривалості носія інформації – каменя, ми маємо уявлення про зовнішність пращурів-воїнів у досить давній період, яка закарбована у кам’яних стелах. Імовірно, вона символізувала Бога війни або богоспадкового правителя, який і повинен був мати богоподібну зовнішність – брите обличчя з залишеними вусами та виголену голову з залишеною на маківці косою-оселедцем. Імовірність цього висока тому, що кам’яні стели мали культове призначення.

Вітчизняна ідолографія практично не знає довгобородих Богів і зовсім не знає довговолосих. Надзвичайно розповсюджені ідоли з вусами, але без борід. Власне руси IX–X ст. шанували не Сивобородого Одина або Рудобородого Тора, а Перуна, у якого “ус злат” [16, с. 16, 26, 45]. Цікаву аналогію літописному Перуну складав споряджений срібними вусами Черноглав з Рюгену [23, с. 358].

За княжої доби ми знову зустрічаємо означений раніше тип зовнішності, який у цьому випадку однозначно належить власне правителю – великому князю Русі, що може лише підтверджувати попередні припущення про те, що коса-оселедець означала зовнішність повелителя – по роду найкращого воїна, успадковану від батьків-попередників. Для візантійців Пріска та Лева Диякона “оселедці” Аттіли й Святослава служили чіткою прикметою їх високого лицарського статусу [3]. Лев Диякон в описі вигляду великого князя Святослава зазначає: “...борода брита, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало знатний рід” [18, с. 26]. Зовнішність великого князя Святослава Ігоровича не була його особистою прикметою, або подібністю якійсь зовнішній моді. Варто зауважити, що Святослав не був виключенням серед русів. Це була найбільш розповсюджена зовнішність шляхетних русів-воїнів – безбородих та наголо виголених з залишеним чубом. Руси IX–XI ст. брили бороди, а до XI ст. – продовжували голити голови. У подальшому волосся коротко підстригали [13]. Імовірно, у кого була голена голова, той і був головним.

У звичайному суспільстві подібність етнічним Богам-покровителям і забезпечувала чарівну єдність з ними та добробут народу і країни. На старовинних книжкових мініатюрах і фресках зустрічається зачіска, яка нагадує оселедець. Це довге пасмо волосся, що звисає з одного боку. Це була зачіска князів [20, с. 84].

В руських билинах є цікавий епізод. Добриня Микитич після довгих скитань повертається до материнського дому, де його вже вважають мертвим. Коли він називає себе, то чує у відповідь: “У молодого Добрині Микитича були кучері жовті: В три ряди вились вкруг верховища (маківки). А у тебе, голь шинкарська, до плечей висять!” [4, с. 363]. Тобто довге волосся було у русів ознакою маргинала, жебрака. Військова шляхта носила волосся, острижене “під макітру” (“в три ряди” коло маківки). Немає жодного руського епічного або історичного персонажа, у назві якого відбилась би борода та її якості [13].

Ібн-Хаукаль позитивно повідомляє про гоління голів у русів [4, с. 365]. У нього ж, Ідрісі та Димешкі дізнаємося, що частина русів бриє бороди, інші ж відпускають їх. Носіння бороди для русів X ст. був “звичай грецький”, що прийшов разом з християнством. До того руси брились [9, с. 174]. Чи не були бородаті руси арабських джерел волхвами? [5, с. 78]. У літописних статтях IX–XI ст. борода згадується лише одного разу у відношенні до волхвів: “потергаше брадею” [4, с. 363]. На мініатюрах Радзивілівського літопису вусів не видно, як і бороди. Зате чітко видно чуб-оселедець, що зовсім по-запорізьки спускається до лівого вуха [22, с. 29]. Л. Р. Прозоров, проаналізувавши зовнішність князів Володимира Святославовича (за монетами-злотниками), Ярослава Володимировича (за печаткою), Ізяслава Ярославовича (за барельєфом), Святослава Ярославовича (за мініатюрою), зазначає, що вони, імовірно, або мали поголені голови, або були досить коротко стрижені, але однозначно не мали довгого волосся; у них було

брите обличчя з залишеними підковоподібними вусами [13]. Можливо, з християнізацією, великі князі відмовились від коси-оселедця, як “язичницького” руського символу влади. Але у нехристиянізованих землях колишньої Великої Русі звичаєві ознаки продовжували своє існування. В іконографічній традиції Литви зображення Ягелла (Ягайла) дуже схоже з князем Святославом. Такою ж була і загальна зовнішність литовської шляхти того часу [21].

З вищевказаного можемо зазначити, що даний тип зачіски та брите обличчя з залишеними вусами могли мати лише значення шляхетного символу. Великі князі Русі та пізніше князі Великого Князівства Литовського (Литовської Русі) – колишньої складової Великої Русі, яка найдовше зберегла дохристиянську звичаєвість, – не могли у своїй зовнішності успадковувати імідж простолодинів. Вони явно даним типом, який потребував ретельного регулярного уходу, підкреслювали своє божественне походження та пряму спадкову лінію від славетних пращурів – воїнів-правителів. Треба пам’ятати, що саме в нехристиянізованій Литовській Русі шляхта на чолі з великим князем була носієм прямої спадкової лінії звичаєвості від Великої Русі. Головним правовим документом була “Руська правда”, державною мовою – руська мова, нащадки княжих дружинників продовжували руський досвід військової організації, будівництва фортець, податкової системи, формування структури князівської адміністрації тощо. Основою для збереження руської звичаєвості був принцип: “Старого не змінювати, а нового не впроваджувати” Офіційний титул литовського князя розпочинався словами: “Великий князь Литовський і Руський” [2, с. 100]. В такій атмосфері є природним, що серед інших ознак, збережених від часів великоруських, були і іміджеві ознаки воїна-лідера – зачіска коса-оселедець та вуса, які і використовувались відповідно синами своїх батьків – благородних шляхтичів – спадкоємцями таланту кшатріїв-правителів, династійними воїнами. Саме вони, династійні воїни – шляхта, – і стали основою Запорозького козацтва, зберігши в організації та іміджі Запорозького суспільства одвічні орієнтально-руські риси та символіку.

Молоді люди шляхетських родів брали участь у козацьких походах, у цьому зачаровуючому їх своїми небезпеками й звитягою у житті; у козацьких рухах серед учасників і проводирів зустрічаємо представників місцевих шляхетських родів. “Козакують” місцева шляхта та бояри [6, с. 154]. Зем’янство разом з панцирними боярами забезпечувало основний старшинський контингент Війська Запорозького в спадковій традиції родин. Шляхта постачає кадри до козацького проводу [26, с. 247, 269]. Перші відомі нам гетьмани Війська Запорозького були князями. І один з найвідоміших серед них – князь Дмитро Вишневецький-Байда, портретне зображення якого передає його зовнішність з косою-оселедцем та вусами. Це підтверджує припущення про спадкову звичаєву символіку, яку використовували запорозькі козаки, отримавши її від попередників батьків-шляхтичів по безперервній прямій лінії з глибин тисячоліть.

Одним з джерел дослідження зовнішності запорозьких козаків є картина “Козак Мамай”. Достатньо велика кількість картин дає досить об’єктивне уявлення про особливості зачіски та вус запорозького козака. Специфічність зовнішності козака Мамай надає інформацію про особистість та рід занять героя. Це узагальнений і навіть дещо схематизований тип. Він має правильний продовгуватий овал обличчя, тонкий ніс з горбинкою, чорні брови, світлі очі, довгі вуса. Зачіска являє собою виголену голову з залишеним жмутом волосся, який переважно починається з маківки. Така зачіска зветься “коса”, інколи “оселедець”. Даний тип зачіски є козацький, тобто військовий, який характеризує носія її як шляхтича-воїна і є символом вправного володіння військовим мистецтвом. Козацькі вуса на картинах розправлені в боки.

Козацькі чуби й чуприни слід розглядати як спеціальну ознаку доблесті та родовитості [3]. Тобто носіння вус на вибритому обличчі символізувало взагалі воїна, а тип зачіски, зокрема коса-оселедець, означав вже рівень його бойових заслуг як династійного

воїна та лідера, ймовірно, будучи відповідником сучасних орденів. Це давало підставу козацькому товариству обирати вже випробуваного воїна на відповідні його походження та заслугам посади. Зацікавленість походженням – з якого роду, сім'ї та чи інша особа – є досить нормальною, тому що ці відомості з самого початку опосередковано вказують на певний тип якостей людини, який генетично закладений у ній від батьків. Певна особиста ознака може бути дуже розповсюджена у об'єктів окремої групи і навіть бути типовою для всіх її об'єктів і, відповідно, бути ознакою групового значення [12, с. 57].

Співвідносним з козацькою косою символом є бунчук – клейнод старшинської влади в Запорозькому Війську. *Бунчук* – це символ влади у вигляді палиці з прив'язаним до неї жмутом кінського волосся і насадженою зверху мідною кулею. Бунчуки змальовані на старовинних мініатюрах із зображенням дружинників Великої Русі [8].

Отже, коса-оселедець – зовнішня ознака династійного таланту воїна-правителя, харизматичної особистості – зачіска шляхетна, тисячолітній символ вправного володіння рукопашем та належності до варни кшатріїв. Коса-оселедець починається з маківки (коронної чакри) та спускається змієм-охоронцем по виголеній голові мужнього воїна. У кого є коса, той косак або козак. “Смерть з косою” – це стосується людини, талантом та професією якої є вміння вбивати, “косити” ворогів, а зовнішньою ознакою є зачіска – коса [11, с. 63]. Щодо елементів зовнішності вітчизняного воїна, то до сих пір стрижка військових – це обов'язково коротка стрижка. Новобранців взагалі голять або ж дуже коротко стрижуть. У часи дворічного терміну перебування у війську військовослужбовці-строковики, за неписаними законами, лише після року служби мали право відпускати вуса, “молодим” це було “не положено”

На завершення можемо констатувати, що козацька зовнішність, виражена іміджем – зачіска коса-оселедець та брите обличчя з залишеними вусами – була акцентованою ознакою шляхетного походження та високого ступеня вправності кшатрія, його досконалості як професіонала-воїна, що зумовлювалось певним родом таланту, який генетично передавався з покоління в покоління у родах – династіях воїнів-лідерів.

Результатами даного дослідження є спроба проведення на основі артефактів та джерел прямої спадкової лінії щодо питання символізму в особливостях зовнішності вітчизняного воїна з історичних глибин до періоду існування Запорозького козацтва включно, збереженого у іміджі запорожців. Практичним застосуванням може бути перспективне використання даної інформації у подальшому дослідженні автохтонної символіки у середовищі Запорозького козацтва.

Література

1. Білик І. І. Меч Арея. Аксиоми недоведених традицій. – К.: Дніпро, 1990. – 338 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ “Академія”, 1999. – 568.
3. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – № 5 // <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/galenko-1.htm>
4. Гедеонов С. А. Варяги и Русь. – СПб., 1876.
5. Гильфердинг А. История балтийских славян. – М.: ВНИИОНЭГ, 1994.
6. Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 400 с.
7. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
8. Залізник Л. Л. Праіндоевропейські елементи у культурі українського козацтва. http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukrayinarus115.html
9. Иловайский Д. И. История России. Начало Руси. – М.: Чарли, 1996.
10. Калайда Г. І. Запорозькі козаки – спадкоємці військових традицій арійських воїнів // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Основи теорії військової справи та бойових мистецтв м. Запоріжжя 26–27 травня 2006 р. – Запоріжжя, 2006. – 132 с.

11. Кюс А. І. Етимологія концепту “козак” у контексті питання виникнення та формування козацтва // Всеукраїнська науково-практична конференція “Нікопольський регіон – центр запорозького козацтва у XVII–XVIII ст.”: Матеріали конференції. МАУП Нікопольська філія. – Нікополь, 2006. – 116 с.
12. Криміналістика. – М.: Юридическая литература, 1976. – 550 с.
13. Прозоров Л. Р. Внешность князя Святослава Игоревича как этноопределяющий признак // <http://www.kurgan.kiev.ua/ozar2.htm>
14. Прокопий Кесарийский о славянах // Материалы по истории СССР. Вып 1. – М.: Высшая школа, 1985.
15. Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988.
16. Радзивилловская летопись. – СПб.: Глагол, М.: Искусство, 1992. – Т.1.
17. Седов В. В. Славяне в древности. – М.: Фонд археологии, 1994.
18. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Фірма “Довіра”, 1992. – 156 с.
19. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
20. Сыромятникова И. С. История прически: Учебник для театр., худож.-технич. училищ. – М.: Искусство, 1989.
21. Темкин Э. Н., Эрман В. Г. Мифы Древней Индии. – М.: РИК.
22. Фаминцын А. С. Божества древних славян. – СПб.: Алетейя, 1995.
23. Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы. – М.: Прогресс, 1986.
24. Шилов Ю. А. Космические тайны курганов. – М.: Мол. гвардия, 1990. – 270 с.
25. Яворницкий Д. И. История запорожских козаков. В трёх томах. Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 558 с.
26. Яковенко Н. М. Українська шляхта. З кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – 414 с.